

'מבשר ומודיע לאיש יהודי': העיתונות היהודית כאפיק של חידוש

ישראל ברטל

א. ראשיתה של העיתונות היהודית

הופעתה של עיתונות חדשות יהודית במאה הי"ט היתה אחד מסימניה המובהקים של השפעת המודרניזציה על החברה. הוצאתו לאור של פרסום רב-פעמי, כתיבה לצורך פרסום מאמרים וצריכתו של העיתון על-ידי קהל קוראים היו תופעות חדשות, שסימנו הן את השפעתם הגוברת של דפוסי תקשורת אירופיים בחברה היהודית והן את התמורות הגדולות בארגון החברתי ובהרגלים התרבותיים של היהודים. ניתן להצביע על שלושה שלבים בצמיחת העיתונות היהודית, שבאו לעולם זה אחר זה בהפרש של עשרות שנים.

1. עיתון לסוחרים: עלוני ידיעות מסחריות ומדיניות, שנועדו לקהל קוראים יהודי, כבר ראו אור באמסטרדם במאה הי"ז. הם היו מרכיב אופייני בהתקרבותה של שכבת אנשי העסקים היהודים אל דרכי הסביבה, שעמיה ניהלו משא-ומתן וסחרו בראשית צמיחת המשק הקפיטליסטי באזור האטלנטי. פרסומי חדשות מן הסוג הזה כללו ידיעות חשובות על המסחר הבינלאומי ופרטים על מלחמות ועל אירועים אחרים, שהיתה להם נגיעה לפעילות מסחרית ובנקאית. כזה היה ה'גאזטה דה אמסטרדם' בלשון הספרדית, שראה אור בשנים 1674-1695, ונפוץ בקהילות מגורשי ספרד ופורטוגל שבמערב אירופה. דומה לו היה עיתון ביידיש בשם 'קוראנט', שראה אור פעמיים בשבוע, ונפוץ בקהילות אשכנז בתקופה הסמוכה.¹

2. כתב-העת האידאולוגי: במשך המאה הי"ח החלו לצאת לאור כתבי-עת בעלי רקע רעיוני, שהיו קשורים בראשיתה של תנועת ההשכלה היהודית. אלו נועדו להפיץ רעיון, אך גם לאחד סביבם את חוג התומכים והמזדהים. בלט ביניהם 'המאסף', שופרם של משכילי ברלין וקניגסברג, שהציג בפני קוראיו מצע רעיוני ותרבותי בעל משמעות חדשנית.² כתב-העת האידאולוגי העביר לקוראיו מסרים ברורים לגבי שינוי אורח החיים היהודי המסורתי. מי שנמנה עם חותמי עיתון משכילי כלשהו, זיהה עצמו הן כלפי חבריו לדעה והן כלפי הסביבה שבה חי כמשתייך לקבוצה מוגדרת בעלת סממנים של ייחוד ושוני. במהלך המחצית הראשונה של המאה הי"ט נקשרה הזהות החברתית והרעיונית של קבוצות שונות בחברה היהודית — שפשטה צורה ולבשה צורה חדשה — עם כתב-עת מסוים. לא רק תנועת ההשכלה התגדרה בשימוש במכשיר תקשורת חדשני זה, אלא אף האורתודוקסיה נענתה כנגדה בעיתונים דוגמת 'איזראליט' או

1 L. Fuks, 'Jüdische Presse in den Niederlanden, 1674-1940', *Joodse Pers in de Nederlanden en in Duitsland*, Amsterdam 1969, pp. 15-19

2 צ' צמריון, המאסף, תל-אביב תשמ"ח. וראה ביקורתו של ש' פיינר על הספר הנ"ל, ציון נג (תשמ"ח), עמ' 441-446.

РАЗСВѢТЪ

ОРГАНЪ РУССКИХЪ ЕВРЕЕВЪ.

ЕЖЕНЕДЕЛЬНОЕ ИЗДАНИЕ.

Выходитъ по Четвергамъ.

ПОДПИСНАЯ ЦѢНА:

ка годъ. на 6 ж. на 3 ж.
 Съ доставкой и пересылкою въ Россіи . . . 7 р. 4 р. 2 р. 50 к.
 за границу . . . 10 . . . 6 . . . 4 . . . —
 З. №9. вышедшіе въ 1879 году, принадлежатъ въ Россіи 2 р. 50 к.,
 за границу 4 руб.
 Ученныя и воспитанники учебныхъ заведеній (официальныхъ) волею императора
 получаютъ 20 проц.
 Отдѣльные номера продаются по 15 коп.
 Объявленія принимаются въ конторѣ редакціи. Цѣна за строчку печати
 10 коп.
 За перемѣну адреса платится 25 коп.
 Контора открыта ежедневно, отъ 10—4 час. пополуночи.

Адресъ редакціи: Новая ул., д. № 10, кв. № 106.

РЕДАКЦІЯ ОТКРЫТА:

для личныхъ объясненій два раза въ недѣлю: въ воскресенье и въ пятницу, отъ 1 до 3 час. пополуночи.
 Статьи, принадлежащія поудобнѣ въ печатанію, сохраняются въ редакціи въ теченіи 3-хъ мѣсяцевъ, по истеченіи которыхъ редакція пользуется правомъ уничтожить тѣхъ статьи.
 Всѣ прикаты для напечатанія статьи, въ случаѣ надобности, подлежатъ оговоренію и направлены по усмотрѣнію редакціи.
 Доставляемые статьи должны быть за подписью и съ обозначеніемъ адреса автора.
 Въ письменныя объясненія редакція входить только въ исключительныхъ случаяхъ.
 Редакція не принимаетъ на себя возвращенія статей по почтѣ.

№ 29.

Адресъ конторы: Новая ул., д. № 10, кв. № 106.

СОДЕРЖАНІЕ: I. Благотворительный фондъ.—II. Внутреннее обозрѣніе. *P-da.* — Извѣстія и выписки изъ газетъ. — Письмо въ редакцію. *М. Г. Калана.* — III. Корреспонденціи: изъ Тильзита. *И. Б-а;* Одессы. *Н. Ц-на;* Полтавы. *Г. М. Шмаленкаго;* Херсона. *Демобила.* — Извѣстія собственныхъ корреспондентовъ: изъ Тифлиса, Гадича, Витебска и Бердичева.—IV. Политическое обозрѣніе.—V. Заграничная хроника. *В.*—Разныя извѣстія.—VI. Историческіе портреты. I. Гиттель и Шемай. *В-скаго.* —VII. Евреи имѣютъ податная сила. (Окончаніе). *М. И. Мыша.* —VIII. Между прочимъ. *Л. М. Д.* —IX. Ортодоксы. Рассказъ. (Продолженіе). *Г. И. Борзова.* —X. Стиртыя письма.—Объявленія.

על כן עלה ברעיוני לקבץ חתימות ולהדפיס בכל שבוע ושבוע, החידושים הנעשים על פני האדמה, הן מהעתק ספורי העתים בהמבורג, פטרבורג וברלין, הדברים היותר הכרחיים וחידושים מספרי החכמה. והנה הסוחר יקרא עניני המלחמות והמסחר, ואוהבי החכמה יקראו מענייני החכמות ושאר חידושים וכל אשר יהיה לו איזה חידוש נכון וידיעני וממני יודע בכל עיר ועיר, אשר אנחנו חוסים בצל הקיסר. ומוזה יתפרסם באומתנו חכמת הדקדוק, מלשונות שונות, חשבון, מדידה, ידיעת גלילות הארץ, חכמת הטבע ושאר ענינים.⁵

רוסביט' (1880)

3. כתב-העת הלוקלי (מעין מקומון, בלשון ימינו): הפרסומים הראשונים מסוג זה הידועים לנו הם צמד העיתונים היריבים בידיש, שהופיעו באמסטרדם עקב פילוג שחל בקהילה זו בימי

158

5 ר' בנימין מוספיה, זכר רב, שקלוב תקס"ד. המובאה מתוך: 'קול קורא' מאת ר' נפתלי הירץ בן אברהם מביחוב, שנדפס בסוף הספר. וראה על כך: ב"צ כ"ץ, רבנות, חסידות, השכלה, ב, תל-אביב תשי"ט, עמ' 162-164.

הרפובליקה של תקופת המהפכה הצרפתית. אמנם היה זה פילוג על רקע דתי-רעיוני ברור בין שמרנים למתקדמים בקהילה האשכנזית, אך הוא נשא אופי מקומי מובהק, והתנהל בתוך הקהילה בין ה'דיסקורשן פון די אלטע קהילה' ובין ה'דיסקורשן פון די נייע קהילה' (1797-1798). עיתונים מקומיים, שלא כעיתונים שנועדו לתפוצה על-פני ארצות ואף יבשות, היו במקרים רבים המשך ישיר לפמפלטים פנימיים של הקהילות, ונשאו אופי מיוחד לקהילה בה הופיעו. העיתונים הראשונים, שהחלו להופיע בירושלים בשנות השישים של המאה ה'י"ט, 'חבצלת' ו'הלבנון', היו במובן ידוע כתבי-עת לוקליים, שעסקו בהרחבה בעניינים מקומיים, ושימשו במה לוויכוחים בין סיעות בקהילה היהודית בעיר.

ב. רשת העיתונות במאה ה'י"ט

בעיתונים היהודיים שהחלו להופיע בעשור השלישי והרביעי של המאה ה'י"ט בגרמניה, בצרפת ובאנגליה כבר התמזגו שלושת השלבים האמורים לעיצוב דמותה של התקשורת הכתובה בחברה היהודית המשתנה. צרכניו של העיתון היהודי היו מי שכבר לא חיו במסגרת הקהילה היהודית הטרנס-מודרנית, ועברו תהליך של אקולטורציה לאחת מתרבויות הסביבה האירופית. קריאת עיתון, בין שעיקרו חדשות הפוליטיקה והכלכלה ובין שעניינו שאלות פילוסופיות, ספרות ואמנות, היתה אחד מסימני הצטרפותו של היהודי לתרבות החברה הבורגנית. חברה זו הציעה ליהודי הגרמני, שאימץ את ערכיה, דרכים חדשות של בילוי זמן, שלא היו מוכרות בקהילה המסורתית. אחת מאלו היתה הקריאה בעיתון לשם הרחבת האופקים ולצורך השתתפות בדפוסי ההתנהגות החדשים. משום כך הכיל אפוא העיתון לא רק ידיעות נחוצות וחומר קריאה בעל אופי שימושי אלא גם פרקי ספרות ושירה ומאמרי מדע פופולריים. חומר קריאה זה היה שונה בתכלית מן הרפרטואר המסורתי, שהיה מונח על שולחנו של היהודי בן הדורות הקודמים. אך כיוון שהקורא החדש יכול היה למצוא כל מה שביקש בעולם האירופי הלא-יהודי בעיתון האנגלי, הגרמני או הצרפתי, סיפק לו העיתון היהודי ידיעות וחומר ספרותי שנגע בעיקר לענייני יהודים ויהדות. באופן כזה הפך מכשיר התקשורת, שנועד מעיקרו לפתוח בפני היהודי עולם תרבותי לא-מוכר, דווקא למוקד של שמירת קשר עם אחיו ברחבי התפוצה, כלומר בעת ובעונה אחת קירב העיתון את קוראיו לתרבות המדינה או הסביבה, אך החל למלא תפקיד לא-מבוטל גם בשימור זהות יהודית נבדלת בעידן של פירוק המבנים החברתיים המסורתיים.⁶

העיתון מילא ייעוד אידאולוגי מוגדר, בין אם הטיף לרעיונות ההשכלה, בין אם הגן על חומות האורתודוקסיה הגרמנית החדשה, ובין אם חינך להשתלבות היהודים בחברה ובמדינה שבתוכן הם יושבים. עיתונים יהודיים בלשונות המדינה מילאו במכוון ובמוצהר תפקיד רב-משמעות בתהליכי האקולטורציה של יהדות מרכז אירופה ומזרחה. הם היו מוקד לפעילותם של אינטלקטואלים יהודים, שואפי השתלבות תרבותית וחברתית, שפנו אל קהל קוראים יהודי חדש, אך כיוונו דבריהם גם לקורא הלא-יהודי, והעבירו לו מסרים אפולוגטיים מודעים ולא-מודעים. כאלה היו העיתונים היהודיים ברוסית ובפולנית, שהחלו להופיע בשנות השישים של המאה ה'י"ט, ושימשו

6 על 'השפעתה הלאומית המלכדת' של העיתונות עמד ב"צ דינור, 'הזמנים החדשים' בתולדות ישראל, אבחנתם, מהותם ודמותם', במפנה הדורות, ירושלים תשל"ב, עמ' 36-38.

כלי ביטוי לאינטליגנציה החדשה, ששאפה להשתלבות תרבותית, באזורים שונים של האימפריה הרוסית.⁷

לצדה של העיתונות היהודית בלשונות אירופה הלכה וצמחה במחצית השנייה של המאה הי"ט עיתונות בלשונות היהודים: עברית, יידיש וג'ודזמו. אף שורשיה של זו היו בצירוף של עלון חדשות בשפה שהיהודים נזקקים לה עם בטאון רעיוני בעל מגמות חינוכיות ותעמולתיות. והרי עיתונים בלשון יהודית קדמו לאלו שבלשונות אירופה. במערכת הרב-לשונית, שבה היו נתונים היהודים במעבר מחברה מסורתית לעידן המודרני, קיבלה הכתיבה העיתונאית בלשון מיוחדת משמעויות שלא היו מוכרות עד אז. עצם הבחירה בעיתון עברי, ולא במתחרהו בלשון הגרמנית, ביטאה מודעות לערך הרעיוני של השימוש בלשון וראייתה כגורם הודהות חברתית, ומצד אחר, הסכמה לשימוש חדשני בלשון הקודש לענייני חולין. העברית היתה בעידן האמנציפציה צינור קשר עם יהודים נתיני ממלכות אחרות, אך גם מחסום בפני שיתוף לשוני ותרבותי מוחלט עם הסביבה. עיתון ביידיש או בג'ודזמו נועד מטעם אליטה תרבותית יהודית מסוג חדש 'להשכיל' את שכבות החברה הרחבות, שלא זכו עדיין לספוג מאור תרבות המערב, אך בה בעת היה עסק כלכלי מובטח, משום ריבוי הקוראים.

כללו של דבר, מאמצע המאה הי"ט נפרשה על-פני הפזורה היהודית רשת ענפה ומסועפת של כתיבת בלשונות אירופה ובשפות היהודיות, שביטאה מגוון רחב של רעיונות, ופנתה לקהלים שונים, אך המשותף לכל מרכיביה היה האופי החדשני של התקשורת והמשמעות החברתית הלא-מסורתית. למרות המתח המתמיד ואף העוינות הרעיונית בין חלקיה השונים של רשת זו, התקיים ביניהם מגע מתמיד. עיתונים יהודיים העתיקו זה מזה וציטטו האחד מן השני. המחסומים הרעיוניים לא מנעו מידיעות או מטקסטים ספרותיים ומחקריים לעבור, דרך העיתונות, מלשון ללשון ומחברה לחברה. ספרות יהודית בלשון הגרמנית, שראתה אור על דפי עיתונים בגרמניה ובאוסטריה, תורגמה לעברית, ליידיש, לרוסית ולפולנית, נפוצה בכל רחבי מזרח אירופה, והגיעה עד לעיתונות העברית בארץ-ישראל. אין זה מקרה, כי כמה מן הסינתזות הרעיוניות והתרבותיות, המוכרות לנו בתולדות המחשבה הפוליטית היהודית, נוצרו במוחם של עורכי עיתונים יהודיים, ונתפרסמו לראשונה כמאמרים בעיתון. כך חיבר דוד גורדון, עורכו הפעלתן של 'המגיד', את פירות הגותם של אישים רחוקים זה מזה כמשה הס, הרב צבי הירש קלישר ור' יהודה אלקלעי, וצירפם למשנה לאומית שבה השכלה וחרדיות, חיוב האמנציפציה ונאמנות לשלטון, מזרח ומערב — עלו בקנה אחד.⁸ באופן דומה מבחינה זו פעל פרץ סמולנסקין, עורך 'השחר' בווינה, שהדפיס בעיתונו זה לצד זה מאמרי משכילים רדיקליים וסוציאליסטים כמו אהרון שמואל ליברמן או יהודה ליב לוויץ ('יהל"ל) וחיבורים בעלי אופי לאומי.⁹ גם עורך 'המליץ', אלכסנדר צדרכובים, נודע, ולא לשבח דווקא, באופי האקלקטי והפשרני של עיתונו ובכך שהראה פנים שוחקות לבני חוגים שונים ומנוגדים בחברה היהודית-הרוסית של ימי הצאר אלכסנדר השני. העיתונות היהודית היתה אפוא,

7 "סלוצקי, העיתונות היהודית-רוסית במאה התשע-עשרה, ירושלים תשל"א; "צינברג, תולדות ספרות ישראל, ז, תל-אביב תשל"א; ח' שמרוק, ספרות יידיש: פרקים לתולדותיה, תל-אביב תשל"ח, עמ' 261-293.

8 ד' גורדון, 'בשובה ונחת תושעון', המגיד, 14-18 (תרכ"ג). כאן על פי: ד' גורדון, מבחר מאמריו, בעריכת ג' קרסל, תל-אביב תש"ב, עמ' 34-43.

9 על המרחק בין הרעיונות, שפרסם ליברמן ב'השחר' בשנת 1874, לבין אלו של העורך סמולנסקין עמד מ' מישקיןסקי, 'לדמותו ההיסטורית של א.ש. ליברמן וכתביו ב'ופריוד', א"ש ליברמן, כתבות ומאמרים ב'ופריוד' (1875-1876), עמ' 23.

The Jewish Chronicle.

AND

The Hebrew Observer.

בְּטַח בְּדו' וְלִטְהָ טוֹב: "TRUST TO GOD AND DO WHAT IS RIGHT."—Psalms.

TERMS OF SUBSCRIPTION—PRE-PAID—Quarterly—Stamped, 4s.; Unstamped, 3s.; Impressed Stamp, 4s 6d.

Vol. XVI.—No. 265.]

FRIDAY, JANUARY 13, 1860—TEBETH 18, 5620.

PRICE {^{3s.} Unstamped
& ^{4s 6d.} Stamped

מעצם טיבה, שדה מפגש תרבותי, לשוני ורעיוני, מפגש שהמשותף למשתתפים בו היה — ממרחק זמן ומקום — רב ממה שהפריד ביניהם. מעל דפיה התנהל, החל בתקופה האמורה, אחד המהלכים החשובים בפוליטיזציה של המחשבה ובחילון השפה והמושגים של החברה היהודית המסורתית.

ג. מעגל העיתונות מתרחב מזרחה

כבר נרמז, כי גידולה המרשים של העיתונות היהודית ללשונותיה התרחש מאמצע המאה הי"ט ואילך. אף בארץ-ישראל הופיעו העיתונים הראשונים בשנת תרכ"ג. מה היה הרקע להתפתחות זו, ומה משמעותה לשימוש האפשרי שיעשה החוקר והלומד במאמרי העיתונות? ההסבר להתפתחות זו הוא בראש וראשונה בהרחבת מעגל המודרניזציה של התפוצה היהודית אל מעבר לתחומי מערב אירופה ומרכזה. העיתונות היהודית בגלגולה החדש במאה הי"ט נפוצה קודם בגרמניה, בצרפת ובאנגליה וכן בערים הגדולות של האימפריה העות'מאנית. אמנם היו נסיונות אחדים לקיים עיתון משכילי בשקלוב או בוויילנה, וכן הופיע בוורשה, במשך תקופה קצרה, עיתון בפולנית וביידיש מגורמנת (1823), אך רק לאחר מלחמת קרים ועלייתו של אלכסנדר השני לשלטון ברוסיה הפכה העיתונות היהודית לתופעה של קבע. משנות החמישים ואילך היתה האקולטורציה ברוסיה משמעותית די הצורך כדי ליצור חוג קוראים בלשונות לא-יהודיות, ותפוצת רעיונות ההשכלה גדלה במידה מספקת לפרנס עיתון עברי כמו 'המגיד'. עיתון זה נדפס, אמנם, בפרוסיה המזרחית, אך קהל קוראיו נמצא מעבר לגבול הרוסי. אין ספק גם, כי ההקלות בצנזורה על העתונות בשנים אלה אפשרו את הופעת 'המליץ' או 'הצפירה'. באותן שנים גם החלה להתגבש בליטא ראשיתה של התגובה האורתודוקסית כנגד תנועת ההשכלה, והאורתודוקסים אימצו לעצמם את מכשיר התקשורת החדש, שהיה עד אז רק בידי המשכילים ודומיהם. יפה מבטאים זאת דבריו של עסקן הציבור החרדי ר' יעקב ליפשיץ, שתיאר את ראשית השימוש בעיתונות לשם תעמולה אורתודוקסית, שעה שיצר קשרים עם 'הלכנון' של בריל:

161

אין כוונתנו נגד החפשים להכריעם ולהחזירם למוטב, כ"א [כי אם] רק לגדור בעדנו, לבנות מצודה ככח ספרות האורתודוכסית, להגן על התמימים והישרים שלא ילכרו ברשת המכתבי עתים של המשכילים, ולא יאלצו לקרוא חדשות ילדי יום מע"ל מכתבי

עתים חפשים, ולקלוט על ידם גם את דברי הבלע והמינות הכתובים בהם, על ידי הפוסעים על ראשי עם קדש רחמנא ליצלן.¹⁰ אין זה מקרה, שדווקא 'הלבנון', עיתונם של צעירי העדה הפרושיית-הליטאית בירושלים, נבחר, לאחר כמה גלגולים שעבר בערי אירופה, לשמש שופר לחוגי האורתודוקסיה בליטא. היה בכך עוד גילוי לתהליך רעיוני וחברתי שהתרחש ביישוב הישן, האשכנזי, ובו הפכה החברה מ'מסורתית' בנוסח הטרומ-מורדני, ל'אורתודוקסית' – היינו מודעת לסכנות העת החדשה ומתגוננת בפניהן תוך אימוץ כלים מודרניים.

שנות השישים היו גם התקופה שבה הופיעו ניצני התארגנות למען יישוב ארץ-ישראל, ואלה נקשרו להתעוררות תודעה לאומית סביב פעילותו העיתונאית של דוד גורדון ב'המגיד'.¹¹ עיתון יהודי בלשון העברית, שהצהיר בגלוי על תמיכה ברעיון יישוב הארץ, לא היה דבר נפוץ כל כך בעידן האמנציפציה. אף 'המגיד' עצמו לא קשר בתחילה תמיכה זו ברעיון לאומי כללי. בטאוני האורתודוקסיה הגרמנית, מצד אחד, וכתבי-העת היהודיים בעלי הכיוון המשכילי, מצד אחר, נוהרו ביותר שלא לערב מה שראו כעשייה פילנתרופית למען אחים עניים במצוקה עם שאיפות מדיניות-לאומיות לגבי ארץ-ישראל. אך בין כך ובין כך עסקו בנושא זה במאמרים ובכתבות, שהביאו לידיעת קוראיהם את עניין הארץ ומצבה.¹²

ד. עיתוני ירושלים בין מקומיות להשפעות אירופה

העיתונים שראו אור בירושלים החל משנת תרכ"ג הם חוליה קטנה, אך מיוחדת לעצמה, בושת העיתונות היהודית שהלכה והתרחבה. הם לא היו מנותקים מפולמוסי הדת והתרבות, שגדשו את דפי הבטאונים השונים במדינות אירופה. רעיונות משכיליים ועמדות אורתודוקסיות התגלו גם בהם. ומצד אחר, הם היו מקור חשוב ביותר לעורכי העיתונים באירופה, והנכתב בהם החליף את האיגרת המסורתית כצינור לידיעות מן הארץ. מה שראה אור בירושלים הושפע מאירופה, והשפיע על דימוי היישוב בעיתונות חוץ-לארץ. די לעיין בתיאור המערכת של 'חבצלת', שהשאר לנו גד פרומקין, בנו של העורך ישראל דב פרומקין, על-מנת לראות עד כמה עשו אנשי ירושלים שימוש בחומר עיתונאי שהגיע אליהם על דפי כתבי-העת היהודיים.¹³ המשתמש בחומר ההיסטורי הרב, האצור בעיתונות הירושלמית והמזרח אירופית, חייב להכיר בעוצמת הקשר הדו-צדדי האמור, שכן פעמים הרבה כתבו מה שכתבו בירושלים בידיעה ברורה, כי הדברים ייקראו בוילנה, בוורשה או בלבוב, ויועתקו לעיתון 'המגיד', 'הצפירה' או 'המליץ'. לא רק שנאות מקומיות ויריבויות בין פלגים בקהילה האשכנזית ידועת המחלוקת נתנו אותותיהן בידיעות ובכתבות שראו אור בעיתונות הירושלמית, אלא אף פולמוסי שנות השישים והשבעים בין חרדים למשכילים בליטא. יתרה מכך,

10 י' ליפשיץ, זכרון יעקב, ב, קובנה-סלובודקה תרפ"ז, עמ' 101-102. על המחבר ועל החיבור כגילוי מובהק של התגבשות תגובה אורתודוקסית ראה: י' ברטל, "זכרון יעקב" לר' יעקב ליפשיץ – היסטוריוגרפיה אורתודוקסית?, מלאת: מחקרים בתולדות ישראל ובתרבותו, ב (תשמ"ד), עמ' 409-414. השווה גם: ע' אטקס, "תבונה" – כתב עת תורני ראשון באירופה, קרית ספר, נד (תשל"ט), עמ' 371-382.

11 י' שלמון, 'דוד גורדון ועיתון "המגיד"', חילופי עמדות בשאלת הלאומיות היהודית, דת וציונות: עיונות ראשונים, ירושלים תש"ן, עמ' 75-96.

12 י' שלמון, "חברת יישוב ארץ-ישראל" בפרנקפורט על נהר אודר ותגובות הציבור המסורתי, שם, עמ' 44-74.

13 ג' פרומקין, דרך שופט בירושלים, ירושלים תשט"ו, עמ' 16-17. כשני מקורות עיקריים הוא מונה את 'האיזרואליט' הגרמני ואת ה-'Jewish Chronicle' הבריטי.

כל יום יום
כל יום יום
כל יום יום
כל יום יום
כל יום יום
כל יום יום
כל יום יום
כל יום יום
כל יום יום
כל יום יום

מכתב קורות הימים

ניד לעקב מהנעשה בכל חלקי חבל בין כל יושבי חדר אשר ינעם ואשר
ראוי לדעת לכל איש ישראלי - לחועלתו ולתועלת השפה העברית הנחמדה

אליעזר ליפמאן וילברמאן.

אל המגיד לעת הקופת השנה.

המורים המרים - אך שפתה לא יתקנת
הרומאים - כל שבר על גמלה יסא
הימים - ראים, אך וקסם יסיד
הימים - ודום, על ערשום יקרה
התקדים יצניקים - אך הקסום יקרה
והפשי בהורה - קשה (כידן) יתקנה

סא חסו הכבודים, והסאקטים נאספו.
הזכרה צחה חבלו, הקכו חלפו.
העבריה נסנדה, לת דגש אה.
אך אהד יצד קשאר ערני.
אך אהד נסאקטה, לכו דכנו
רכב העלוקה לרבי, עליה לשים עין.
אכן לשא יפיקו בסאצות העת.
לשא ירשו גם קצון דוקי וסנרעת.
לדמנאים האלה כי ילך לישועתה
בת יעקב ללשון ימים נכירו -
אזכנו, רפת וחונקרה, כלם יאירו.
ועקרה נלמדה, אן ערה בערית.

עד שקסתי, הסגיד, שקפתי מן נדלו
לחמין איר שקטנו בארשן לל.
כי לא אלקן ישראל, יראיה לנצחי
שום דכתיב וז קארן דכתיב ימים.
העלגי לשון אל חמת, אל תרף ימים.
נעת המענה שחוחיה על אן שוקפתי

משה שווארץ.

לא היתה מקריות בפרסום, וראוי לחפש מי עומד מאחורי הדפסת מאמרים לא רק במעגל המקומי, אלא אף בהקשר של חוץ-לארץ. כך, למשל, פרסום הדו"ח שחיברו מונטגיו ואשר על ביקורם בארץ-ישראל באמצע שנות השבעים ביחבצלת, בצירוף הערותיו והשגותיו של העורך פרומקין, היה אירוע תקשורתי שיש לראותו על רקע הנסיבות בלונדון יותר מאשר על רקע ההתרחשויות בארץ.¹⁴ אך הקשר בין העיתונות המקומית למתרחש בתפוצה היהודית אינו מתמצה בנסיבות

14 דו"ח מונטגיו אשר פורסם עליידי פרומקין בעיתונו בקיץ 1875, וחזר ונדפס מייד כחוברת מיוחדת בשם:

הפרסום ובמסרים שהועברו בו. אף הסגנון והלשון של מה שנדפס בירושלים מבטאים את השפעת התמורות שעברה הלשון העברית במזרח אירופה מאז ראשיתה של תנועת ההשכלה שם. אולי יותר מכול חשוב לחוקר, העושה שימוש בעיתונים העבריים, לראות את הקשר בין הביוגרפיות של עורכיהם – שהרי לרוב היה עיתון כזה מפעלו של אדם אחד – לבין התכנים והצורות שבהם. הן בריל, הן פרומקין והן גורדון היו בעצם בני החברה המסורתית במזרח אירופה, וכל אחד מהם הגיע למיזוג משלו בין עמדה שמרנית-מתונה בענייני דת ומסורת ובין פתיחות מסוימת לרעיונות ההשכלה. אף בריל, שעיתונו היה לימים שופר האורתודוקסיה הליטאית, החל את דרכו העיתונאית ככתב 'המגיד' בירושלים (אמנם, במצוות 'הרבנים הגאונים, ראשי קהילת קודש אשכנזים-פרושים').¹⁵ כעורכים וכמחברים מציגים שלושת האישים הללו מגזר מוגדר למדי בקשת הנרחבת של תגובות יהודי מזרח אירופה לאתגרי העת החדשה; משהו שבין השכלה מתונה לאורתודוקסיה 'נאורה'. אין בהם מחריפות הביקורת על החברה המסורתית, שהיתה כ'המליץ' או 'השחר', ולא מן ההטפה הנלהבת להשתלבות תרבותית שלמה או ליצירת זן חדש של תרבות יהודית, כזו שהיתה בכתבי-העת הרוסיים והפולניים של שנות השישים והשבעים. הם חידשו ביחס למצבם הרוחני והתרבותי של מרבית יהודי מזרח אירופה – שהחברה האשכנזית בירושלים היתה סניף ממנה – אך נמצאו באגף המתון ביותר ביחס לזרמים לא-מסורתיים בני זמנם. ועם כל מתינותם, הם ניהלו מאבק מתמיד עם חוגים שמרניים מהם, שראו בחלק החדשני שבכתביהם סכנה. כך הוטל כמה פעמים חרם על 'חבצלת' של פרומקין, ונקבע, כי אסור לקרוא בו על-פי דין תורה, שכן 'גם מצא מין את מינו, אשר בעת היותו בוויין, התחבר שמה למור"ל "השחר" הידוע, ובאו בברית יחד, ושולח לו מכתבי עמל מפה'.¹⁶ פרומקין זוהה בשנות השבעים בעיני האולטרה-אורתודוקסיה כבעל בריתו של עורך עיתון משכילי שנוא וכשותף ברשת העוינת של התקשורת ברחבי מזרח אירופה. בה בעת חדורים היו עורכים אלה בצורך עז להתגונן בפני חדשנות יתרה וקצב מהיר מדי של שינויים בחברה המסורתית. עניין שחזר ונשנה כמאמרים שבעיתונייהם הוא התביעה להכרה ביישוב היהודי בארץ-ישראל כחברה המסוגלת לערוך בעצמה שינויים ותיקונים גם בלא התערבות בעלת אופי רדיקלי יותר מבחוץ. אך עם כל העכבות מפני אימוץ תמורות תרבותיות וחברתיות, היה בכתבתם של עיתונים אלה על ארץ-ישראל חידוש. עצם העובדה שעיתונים לוקליים מובהקים, שעסקו גם במריבות ובסכסוכים בין סיעות ומשפחות, צוטטו בכל רחבי העולם היהודי, הפנתה את זרקורי דעת הקהל למזרח. אך לא פחות חדשנית היתה התופעה שתכנים, צורות ורעיונות, שמקורם באירופה, התמקדו דרך אפיק הקשר המודרני, ביישוב הקטן והמרוחק שמעבר לים.

¹⁵ להרמת קרן ירושלים ותושביה, ירושלים תרל"ה. הנוסח האנגלי וכן דיון מפורט בפרשה בהקשרה היהודי הבינלאומי ראה: יי קלנר, למען ציון: ההתערבות הכלל-יהודית במצוקת היישוב, תרל"א-תרמ"ב, 1869-1882, ירושלים תשל"ו, עמ' 139-97, 187-205.

¹⁶ ג' קרסל, 'יחיאל בריל ו"יסוד המעלה"', יי בריל, יסוד המעלה, ירושלים תשל"ח (מגנצא תרמ"ג), עמ' ז-ח. על ראשית פעילותו העיתונאית של בריל ראה: ג' ירדני, העיתונות העברית בארץ-ישראל, תל-אביב תשכ"ט, עמ' 17 ואילך; ג' קרסל, 'הלבנון' והחבצלת', ירושלים תש"ג; א"ר מלאכי, 'לתולדות "הלבנון"', ספר היובל למאיר וכסמן, עורך: יי רוזנטל, ירושלים-תל-אביב תשכ"ז, עמ' 90-142; ש' הלוי, מבוא למפתח "הלבנון", ירושלים תשל"ד, עמ' ט-טו.

¹⁶ א"ר מלאכי, 'החרם בדורות האחרונים', פרקים בתולדות היישוב הישן, תל-אביב תשל"א, עמ' 290.